

Format de citation

Blechová, Lenka: Rezension über: Susanne Härtel, Jüdische Friedhöfe im mittelalterlichen Reich, Berlin; Boston: De Gruyter, 2017, in: Český časopis historický, 2018, 4, S. 1099-1103, DOI: 10.15463/rec.181114118

český
časopis
historický

copyright

Cet article peut être téléchargé et/ou imprimé à des fins privées.
Toute autre reproduction ou représentation, intégrale ou substantielle de son contenu, doit faire l'objet d'une autorisation (§§ 44a-63a UrhG / German Copyright Act).

Susanne HÄRTEL

Jüdische Friedhöfe im mittelalterlichen Reich

(= Europa im Mittelalter, Band 27)

Berlin – Boston, De Gruyter 2017, 419 s., ISBN 978-3-11-053560-0.

Studie, pojednávající o problematice židovských hřbitovů, si klade za cíl podrobné zmapování vzorku pěti hřbitovů (v Magdeburgu, Řeznu, Špýru, Curychu a Dortmundu) a následně usiluje o zobecnění závěrů tohoto výzkumu.

V úvodu autorka vytyčuje hlavní výzkumné otázky, v jejichž středu stojí zkoumání náboženských a sociálních rozdílů mezi židovskou menšinou a křesťanskou většinou. Problematika hřbitovů aškenázského Židovstva v říši dosud nebyla předmětem systematického výzkumu, pouze jednotlivých případových studií a specializovaných odborných článků, popřípadě porůznu se vyskytujícími zmínkami v odborné literatuře. Autorka představuje publikace, které danou problematiku tematizovaly, jako např. řadu *Germania Judaica* nebo práce Trevírské školy. Konstatuje, že dosud nedošlo k souhrnným rešeršům, které by obsáhly více oborů, tedy dějiny umění, archeologie, historii (politickou, kulturní a společenskou), dějiny literatury, religionistiku či epigrafiku. Mezi badatelskými přístupy podtrhuje zájem o způsoby a projevy židovského myšlení. Jako základní výchozí přístup své práce definuje srovnávací metodu.

Základní kategorie, se kterými autorka při komparaci pracuje, jsou: země (pozemek), pohřbívání mrtvých, náhrobky a návštěvníci hřbitova. Tyto kategorie jsou pojednány v jednotlivých kapitolách, dále členěných na vizualitu, praxi a sémantiku zkoumané problematiky. Přes tyto vágní názvy kapitol je v knize pracováno s řadou konkrétních a velmi zajímavých informací. V první kapitole, nazvané *Země* (ve smyslu pozemek) autorka pojednává o hlediscích výběru pozemku, na kterém byl hřbitov založen. S ohledem na rabínskou zásadu, že pohřbený nesmí být sekundárně přemístěn na žádné jiné místo, byla věnována výběru pozemku značná pozornost. Hřbitovy byly zpravidla zakládány na předměstí, ale měly být snadno přístupné, vznikaly tedy u cest, ať už pozemních nebo vodních; musel zde být zdroj vody; okolí hřbitova mělo být stranou městského ruchu, obklopeno zahradami nebo polnostmi.

V oddílu věnovaném praxi autorka přibližuje způsoby, jakými židovské obce tyto pozemky získávaly a od koho je kupovaly, zda se jednalo o městskou správu anebo církevní instituce. Kanonické právo obecně ukládá povinnost ochrany hrobů. Židé mohli jen obtížně budovat nové synagogy, v opravování starých jim však nebylo bráněno. Při koupi církevních pozemků dále platilo pravidlo, stanovené už ve sbírce *Decretum Gratiani*, totiž, že majetek církve mohl být prodán pouze v případě naléhavé potřeby. Tomu samozřejmě odpovídaly ceny, které byly spíše vysoké, ale židovské obce se je nezdřáhaly platit, protože hřbitov byla jejich základní kultovní potřeba. Proto také movití členové obcí přispívali na výdaje spojené se získáním pozemku a zastupovali obec při signování kupních smluv. Důležitým hlediskem při výběru místa pro hřbitov bylo také, aby místo nesousedilo s křesťanským hřbitovem. Pro pozemek stranou městského jádra dále mluvila zásada Talmudu, že mrtví jsou nečistí a hřbitov má špatné *omen*.

V neposlední řadě zde byla otázka židovských nároků na hřbitovy ve městech, odkud byli Židé vypovězeni; jejich nárok na hřbitov zůstal v platnosti a pohřbívání mrtvých mohlo být obnoveno poté, co se znovu vrátili. Nedělo se tak ale vždy. Na opuštěných hřbitovech městské rady zpravidla povolovaly zřízení řemeslných dílen, chudobinců apod., ovšem nikoliv neomezeně *ad afflictum perpetuum*, ale s pravidelně obnovovaným dočasným právem užívání a za zvláštních podmínek. Hřbitovy si podržely svůj původní, židovský vzhled i dávno po vypovězení Židů. Jen výjimečně se na nich začali pohřbívat také křesťané, jak se to dělo v Curychu. V podkapitole věnované sémantice autorka uvádí, jak se hřbitovy (a všechny reálie s nimi spojené) označovaly v hebrejských pramenech. Vzhledem k tomu, že epigrafika na židovských náhrobcích je zpravidla mnohomluvná a lyrická, resp. obsahuje elogia a údaje o dobrých skutcích (*micvot*) zesnulého, nepřekvapuje, že hebrejské prameny skýtají také údaje o cestě pozůstalých a vůbec návštěvníků na hřbitov. Latinské a německé prameny jsou v tomto směru podstatně stručnější.

V kapitole nazvané *Oplocení* (ve smyslu oddělení hřbitova od okolí ohradou nebo zdí) autorka pojednává o způsobech tohoto vizuálního rozhraničení a konstatuje nijak překvapivé skutečnosti, totiž že hřbitov byl zpravidla obehnán zdí či plotem tak, aby na něj nebylo zvenčí vidět, měl jeden hlavní vstup, který nebyl zbytečně nápadný. Křesťanům byl přístup na židovský hřbitov zapovězen a zvědavci, lidé pasoucí zvířata a zejména vandalové byli pokutováni městskou správou. Městská rada ručila za právo a pořádek ve městě, tedy i za ochranu židovské menšiny a židovského majetku včetně hřbitova. Na hřbitov nesměla vstupovat zvířata. Přístup na hřbitov však měli jednotliví křesťané (šábesgójové), kteří zde vykonávali placené práce, strážci, popřípadě osoby pověřené údržbou. V sémantické části kapitoly se studie zabývá hebrejskými a latinskými názvy hřbitovního prostranství.

Kapitola *Nebožtíci* pojednává o pohřbených osobách. Valnou většinou se jednalo o Židy, zemřelé pokojnou smrtí, jak dokazují archeologické výzkumy, které nezjistily mnoho tělesných znetvoření či zlomenin. Vysoký je počet dětských hrobů, a to i v porovnání s křesťanskými hřbitovy: celých 56 procent. Další rizikovou životní etapou, kdy docházelo k velkému počtu úmrtí, byl věk mezi 20 a 39 lety. Jen poměrně malý počet pohřbených se dožil věku přes šedesát až sedmdesát let.

Masové hroby, které musely být vykopány po protižidovských bouřích zejména roku 1096 a v polovině XIV. století, jsou dosvědčeny dobovými prameny, ale nebyly dosud objeveny – byť existovaly. Přeživší nepochybně usilovali o pohřbení svých blízkých, ale je otázkou, zda to v dané situaci bylo vůbec možné. Rabi Salomon ben Simson nás zpravuje o pohřbení zavražděných Židů roku 1096 v devíti jámách na hřbitově v Mohuči, ovšem po některých pogromech už nežítal nikdo, kdo by se o mrtvé postaral. V Mohuči mrtvé ostatně nepohřbili Židé, ale křesťanští měšťané.

V pokojnějších časech byli mrtví na hřbitov nesení nebo vezeni. Mrtví muži měli přes oblečení přehozený talit (s jednou chybějící trásní – *cicit*), zemřelí oběho pohlaví byli dopravováni na hřbitov zahaleni do kusu plátna. Hebrejská literatura zná řadu ustanovení ohledně rituálu pohřbívání: například *Sefer chasidim* (česky *Kniha spravedlivých*, dílo řezenského rabína Judy ben Samuela, které shrnuje každodenní náboženskou praxi aškenázského Židovstva) stanoví způsob zhotovení rakve na místě posledního odpočinku,

ale např. ve Wormsu bylo zvykem nechat sbít rakev už ve městě. Rituální očištění mrtvého (hebrejsky *tahara*) bylo prováděno také až na hřbitově. Židovským specifikem byla dále trvalost hrobu. Hloubka hrobu u dospělých byla stanovena na 1,80 m, hloubka hrobu u kojenců na 0,70 m. V Praze se mrtvým na oči pokládaly břidlicové úlomky. Hroby byly orientovány směrem na východozápad, hlava otočena východním směrem, tedy k Jeruzalému. Za převoz mrtvého Žida se platil poplatek, jak dosvědčují i prameny k dějinám českých a moravských Židů.¹

Pečlivě vypracována byla rovněž pravidla, týkající se otázek, kdy bylo možno uspořádat pohřeb, pokud úmrtí připadlo na některý z náboženských svátků; o sabbatu, kdy platil zákaz práce, se mohla podle dobrozdání Jakoba ben Moše Levi Moelina (Maharila) očista mrtvého svěřit křesťanům atd. Pohřeb o sabbatu zesnulého souvrce se mohl konat následující den, u delších svátků, například Chanuky, však bylo rozhodování složitější. Protože Židé hodně cestovali, mohla je smrt zastihnout mimo domov, a také zde je responsní literatura podrobná, zejména co se týká v případě *agun*,² které se stávaly vdovami a mohly se provdat až po průkazném zjištění manželova úmrtí, tedy i místa jeho posledního odpočinku. Rabíni řešili také otázky, zda Žid, na kterého byla uvalena klatba (hebrejsky *cherem*), má za svá provinění pykat i po smrti, zda má být pohřben stranou ostatních hrobů, popřípadě pochován křesťany.

Zcela zásadní pak pro Židy bylo, aby mrtví zůstali na místě a s jejich těly nebylo manipulováno. Roku 1519, kdy došlo ke geseře Židů z Řezna, si Židé u městské rady stěžovali: a to nikoliv na vypovězení, ale na poškození jejich synagogy, domů a hřbitova. Roku 1521 soud rozhodl, že Židé mají být odškodněni. Mrtvým bylo zaručeno setrvání na místě odpočinku, tedy na hřbitově. Otázka, co se má dít se hřbitovy po vypovězení Židů, byla vzhledem k periodickému vyhánění Židů z říšských měst přetřásána a projednávána četnými městskými radami v průběhu celého středověku. Synagogy mohly být, často s povolením Svatého Stolce, přebudovány na křesťanské sakrální budovy, jako např. v Rothenburgu (u nás v Jihlavě),³ integrita židovského hřbitova však byla citlivou otázkou s ohledem na již zmíněnou kanonickou klauzuli o respektování židovských hrobů. Samozřejmě, docházelo ke zcizování náhrobků, ale k exhumaci jen v případech výjimečných.

V sémantické části kapitoly jsou zpracována označení pohřbených v hebrejských a latinských/německých pramenech, a to jak Židů, tak i křesťanů. Na obou stranách platí, že se o tělech zemřelých jiného vyznání někdy mluví s despektem, tak například Christophorus Hoffmann (zvaný Ostrofrancus) popisuje židovské mrtvolky jako *foeda* a *spurcissima*.

Pátá kapitola nese název *Kameny* (ve smyslu náhrobky). Z vizuálního hlediska se zabývá vnějšími znaky náhrobků (hebrejsky *macev*), jejich výzdobou, užitým písmem,

1 Srov. Lenka BLECHOVÁ – Eva DOLEŽALOVÁ – Martin MUSÍLEK – Jana ZACHOVÁ (edd.) ve spolupráci s Danielem Polakovičem a Tamášem Visi, *Prameny k dějinám Židů v Čechách a na Moravě ve středověku. Od počátků do roku 1347*, Archiv český XLI, č. 196, Praha 2015, s. 171–172.

2 Výraz „aguna“ v překladu znamená „zakotvená“, tedy žena, která pohřešuje muže, je však podle halachy vdaná.

3 Srv. Shlomo SIMONSOHN, *The Apostolic See and the Jews*, Toronto 1988, s. 748, č. 643; *Archivio Segreto Vaticano, Reg. Lat. 269*, fol. 320v–321r.

obsahem nápisů⁴, ochrannou funkcí jednotlivých formulí (ať je jeho/její duše svázána do svazku živých – hebrejsky *tebe nišmato/nišmatah crura bi-cror ha-chajim*). Více textu na židovských náhrobcích mělo za cíl zajistit zesnulým, aby, až přijde čas, zdárně dospěli do „světa, který přijde“. Údaje o zesnulém uvádějí jeho jména (svaté a hebrejské), rodinný původ, jméno otce, někdy matronym, učenost, skutky vykonané pro komunitu a další zásluhy. Celkově nápisy zrcadlí obraz učené, ve společenství souvěrců angažované a solidární menšiny. Náhrobky se liší velikostí a do jisté míry i květnatostí, respektive šíří epitafu. Tato část studie se zabývá rovněž dalším osudem náhrobků, které byly zcizeny a použity pro jiné účely a nacházejí se porůznu zabudované do ulic jednotlivých měst. V sémantické části autorka shromažďuje označení náhrobků v hebrejských a latinských/německých pramenech.

Šestá a poslední kapitola je věnována návštěvníkům židovského hřbitova. Návštěva hrobů zemřelých byla v judaismu ukládána jako jedna z náboženských povinností. Židé navštěvovali hroby svých blízkých a konali poutě ke hrobům učenců. V dramatických dobách, jako například ve Vídeňském Novém Městě roku 1450, mohli rabíni doporučovat návštěvu hřbitovů spíše v malých skupinkách, aby se zbytečně nedráždila zášť křesťanského obyvatelstva. Židé neváhali podnikat dlouhé cesty, aby navštívili rodinné hroby, jako řezanští Židé, kteří se po vypovězení usídlili v Uhrách a po uplynutí nějaké doby se vydali na návštěvu řezenského židovského hřbitova.

Na pohřbech zejména čelných představitelů obce, *parnasů*, či slavných učenců obvykle byla očekávána vysoká účast truchlících z řad místních i přespólních. Oblečení truchlících se řídilo předpisy pro oblečení Židů a nelišilo se od běžného, bylo ovšem natrženo na znamení smutku (hebrejsky *keri'ah*). Pohřební průvod se ze hřbitova vracel bosky, se zahalenými hlavami. Kdo šel ze hřbitova přímo do synagogy, musel si umýt ruce a očistit se od nečistého ducha, který na hřbitově vládl. *Sefer Nizachon* (česky *Kniha vítězství* z pera rabiho Jom Tov Lipmana Mühlhausena) se zmiňuje o sedmidenním období nečistoty. Očista má svůj původ v biblických dobách, stejně jako víra, že návštěvníci vracející se ze hřbitova jsou ohroženi nečistými silami.

Rabíni, například z Brna pocházející Israel ben Chajim Bruna (Mahari Bruna), rovněž přetřásali otázky spojené se *šivou*, obdobím smutku bezprostředně po skonu, a následným obdobím truchlení, které mělo v případech rodičů trvat dvanáct měsíců: kdy se mělo zahájit v případech odloženého pohřbu, jaká pravidla bylo nutno dodržovat atd. Bylo zvykem navštěvovat hřbitov také během půstů, poutě ke hrobům učenců konalo Židovstvo nejen aškenázské, ale také sefardské, jak nás o tom zpravuje cestopis rabiho Petachji ben Jakoba z Řezna. Návštěva hrobu významné osobnosti mohla pomoci při neplodnosti a nemoci a měla celkově blahodárný vliv na poutníka. Na hrobech učenců se vršily lístky a votivní dary, dokonce náčiní pro obřizku. Konečně v sémantické části kapitoly jsou uvedeny výrazy, označující ztrátu, tedy úmrtí.

V závěru knihy jsou shrnuty důvody pro fenomenologický přístup ke zpracování tématu, který umožnil inter-religiózní analýzu problematiky zkoumaného vzorku

4 Na s. 236 uveden chybný rok 277 místo 5277.

židovských hřbitovů: styky Židů a křesťanů, křesťanské a židovské vnímání zahrady mrtvých, otázku vzájemné informovanosti obou skupin a další.

V příloze je poskytnut přehled jednotlivých dochovaných náhrobků na židovských hřbitovech v Magdeburgu (6), Řeznu (53), Špýru (48) a Curychu (8). Seznam náhrobků na hřbitově v Dortmundu chybí. Rozsáhlý seznam pramenů a literatury poskytuje přehled o veškerém listinném materiálu a všech konzultovaných pracích. Kniha je opatřena základním jmenným rejstříkem a rejstříkem lokalit.

Obsáhlá studie Susanne Härtel nese ambiciózní název *Židovské hřbitovy v říši ve středověku*. Už sám název je ovšem zavádějící, protože autorka své komparatistické pojednání založila na pěti židovských hřbitovech, což byl jistě postačující vzorek pro dizertační práci, ze které tato kniha vznikla. Jestliže sama autorka uvádí, že na území říše se nacházelo celkem 150 židovských hřbitovů, je výchozí vzorek neobyčejně malý a *eo ipso* jsou i závěry pojednávání studie nedostatečně průkazné. Není úplně jasné, proč se autorka nerozhodla zahrnout do výzkumu nějaký hřbitov s kontinuálnější existencí, jako je například Starý židovský hřbitov v Praze. Právě na pražském hřbitově lze názorně ukázat, že Härtelové závěry nejsou obecně platné. Autorka například uvádí, že hřbitovy byly umísťovány v předepsané vzdálenosti od městského osídlení, ale právě pražský hřbitov se nachází přímo na území Židovského města.⁵

Celkově však je kniha výsledkem velmi pracného a důsledného, byť jen parciálního přístupu k problematice židovských hřbitovů a obsahuje mnohé užitečné informace, ze kterých by mohly vycházet širěji pojaté odborné studie. Protože ve středověku bylo aškenázké Židovstvo poměrně kompaktní, není důvod se obávat rozšíření zkoumaného vzorku o další hřbitovy a země, a naopak by bylo velmi zajímavé zjistit zvyklosti jednotlivých lokalit, podmíněné politickými událostmi. Autorku je také nutno pochválit za pečlivé studium hebrejských pramenů (zejména *Sefer chasidim*) a relevantního diplomatického materiálu.

Lenka Blechová

5 Autorka je si této okolnosti vědoma, viz pozn. 105 na straně 65.